

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADİYYATIN İDARƏ OLUNMASINDA DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN ROLU**H.H.ASLANOV***Bakı Dövlət Universiteti*

Məqalədə bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlət maliyyəsinin yeri və rolu müəyyən edilmiş və vergi sisteminin vasitəsilə onun prinsipləri, metodları, cəhətləri əsaslandırılmışdır.

İşdə dövlət gəlirlərinin formalaşmasında əsas maliyyə planı, həmçinin makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində vergilərin rolu və optimallığı məsələləri öyrənilmişdir.

Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsini strateji kurs kimi sezməmişdir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir dövlətin inkişaf səviyyəsi, onun beynəlxalq aləmdə nüfuzu müəyyən mənada həmin ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsi ilə qiymətləndirilir. Bu, baxımdan dövlət bir sıra mühüm funksiyaları öz üzərinə götürməklə bazar iqtisadiyyatı mexanizminin tam və səmərəli fəaliyyətini təmin etməlidir. Bu prosesin mühüm tərəfi çevik və səmərəli maliyyə-büdcə sisteminin formalaşdırılmasıdır.

Dövlət maliyyə-büdcə siyasətinin prioritetlərini dəyişməklə yalnız iqtisadiyyatdakı konyuktur təəddüdlərin yumşaldılmasına deyil, həm də milli təsərrüfatın sabitləşdirilməsinə və tədricən inkişafına təsir göstərir.

Beynəlxalq təcrübədə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sisteminin müxtəlif metodları tətbiq edilir. Respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafı üçün hər hansı metodun tətbiqi mövcud şəraitdə ölkəmizdə baş verən iqtisadi proseslərin daha dərinədən öyrənilməsini, maliyyə tənzimləyicilərindən istifadə edərək iqtisadi inkişafın mümkün istiqamətlərinin araşdırılmasını, geniş təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsində dövlət maliyyəsinin rolunun tədqiq edilməsini zəruri amilə çevirir.

Dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimləmə – bu, konkret şəraitdə dövlətin məqsədəuyğun şəkildə və ardıcıl surətdə maliyyə üsullarından istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərinə təsir etməsi, iqtisadiyyatda makroiqtisadi tarazlığa və mütərəqqi inkişafa nail olunması prosesidir [1, 87].

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin maliyyə-büdcə mexanizmi vasitəsilə istehsal prosesinə təsirinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- büdcə subsidiyaları, pərakəndə satış qiymətlərinin saxlanması;
- iqtisadiyyata dövlət tərəfindən investisiya qoyulması;
- müəssisələrin birbaşa subsidiyalaşdırılması və onların kreditləşdirilməsi.

Dövlət kreditinin alınması təsərrüfat subyektlərinin xüsusi vəsaitlərini riskdən azad

edir və onların sərbəstləşdirilməsinə şərait yaradır;

- zəruri hallarda pul-kredit məhdudiyətlərinin qoyulması; Bunlara qiymətlərin tənzimlənməsi, istehlak krediti şərtləri, kredit məhdudiyəti, valyuta nəzarəti aiddir;

- ehtiyac yarandıqda bəzi (nadir) malların lisenziyalaşdırılması;
- xüsusi ticarət üzrə qanunvericilik aktlarının tətbiq edilməsi (məhsulun standartlaşdırılması, dövlət arbitrajı və s.);
- elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maliyyələşdirilməsi;
- vergi siyasəti.

Bununla yanaşı, təkrar istehsalın böhranlı vəziyyətində dövlət məhdudlaşdırıcı siyasət də həyata keçirə bilər. Burada əsas məqsəd müəyyən növ məhsulların buraxılışına məhdudiyətlər qoymaqdan ibarətdir. Eyni zamanda dövlət ictimai tədbirlərin təşkilini öz üzərinə götürməklə, subsidiyalar və aşağı faizlə kredit verilməsini təmin etməklə təsərrüfat vahidlərinin iqtisadi davranışını stimullaşdırır.

Hazırda respublikamızın iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində vergilər, səhmlər, büdcə kəsiri və inflyasiyanın ictimai istehsalın artım tempinə, yığım və istehlak fondlarının yaranmasına, elmi-texniki tərəqqinin inkişafının stimullaşdırılmasına və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təsiri istiqamətləri geniş tədqiq edilir [2, 36]. Bu baxımdan real iqtisadi proseslər daha dərinlən təhlil edilir, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklər aparılması istiqamətində beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri diqqət mərkəzində olmaqla, iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafına və bu inkişaf tempinin artırılmasına əsaslanan konkret təkliflər və tədbirlər işlənilir hazırlanır.

Əlbəttə ki, bu proqramların hazırlanması üçün geniş təkrar istehsal prosesinə pul, kredit, fiskal siyasətin təsiri və bu sahədəki təcrübələr hərtərəfli öyrənilməlidir. Dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsinin müasir inkişafı bir-birinə zidd olan iki əsas cərəyanın – Keynes və neoklassik məktəbin yaranması ilə səciyyələnir.

Dövlət maliyyəsi vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və idarə edilməsinin nəzəri və təcrübə əsası ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns tərəfindən işlənmişdir. D.Keyns «Məşğulluq, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsərində iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini əsaslandırılmış və onun metodlarını göstərmişdir. O, ilk dəfə makroiqtisadi tənzimlənmənin əsaslarını yaratmışdır. Onun nəzəriyyələri 1940-70-ci illəri əhatə edən bir dövrdə demək olar ki, bütün ölkələrdə maliyyə nəzəriyyələrinin yaranmasında və fiskal siyasətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, XX əsrin 40-cı illərinin sonunda və 50-ci illərin əvvəllərində Qərbi maliyyə elmində «sabitləşdirici büdcə» nəzəriyyəsi yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları o müddəyə əsaslanırdılar ki, inkişaf etmiş aparıcı sənaye ölkələrində ümumi daxili məhsulun 15%-dən 35%-ə qədəri büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülür və onun başlıca funksiyasını iqtisadi tsiklin bütün mərhələlərini tənzimləməkdə görürdülər. Onlar büdcəyə iqtisadiyyatda sabitliyə, təsərrüfatda tarazlığa nail olmağın vasitəsi kimi baxırdılar. Eyni zamanda onların fikrincə, dövlət büdcəsi sabitləşdirici ünsürləri – ilk növbədə iqtisadi tsiklə birbaşa təsir göstərən vergiləri və dövlət xərclərini özündə birləşdirir. Amerika alimi A.Hansenin fikrincə məhz daxilolmaların və xərclərin nisbətinin dəyişməsi «sabitləşdirici büdcə» mexanizmini təşkil edir.

«Sabitləşdirici büdcə» nəzəriyyəsi mövcud olduğu dövr ərzində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Onun inkişafının ilk mərhələsində bir çox qərb iqtisadçıları o fikri dəstəkləyirdilər ki, dövlət büdcəsi özünü tənzimləyən sistemdir və dövlətin müdaxiləsi olmadan iqtisadiyyata təsir göstərə bilən bir sıra «avtomatik

sabitləşdirici» ünsürlərə malikdir. Belə ki, Amerika iqtisadçıları hesab edirdilər ki, vergilər, borclar, dövlət xərcləri, işsizliyə görə ödənilən yardımlar, sosial sığorta ayırmaları və s. iqtisadi durumun istənilən dəyişikliyinə «avtomatik» reaksiya verir və bu da tərəddüdün miqyasını, tənəzzülün kəskinliyini yumşalda bilər. Canlanma dövründə dövlət büdcəsi məhdudlaşdırıcı, tənəzzül dövründə isə stimullaşdırıcı fəaliyyətə malik olmalıdır. Deməli, E.Hansen sübut edirdi ki, bu mexanizmin köməyi ilə iqtisadi tənəzzül amortizasiya olunur və canlanma məhdudlaşdırılır.

50-ci illərin axırları 60-cı illərin əvvəllərində iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində «sabitləşdirici büdcə» nəzəriyyəsinin həmin dövrün tələblərinə tamamilə uyğun gəlməməsi onu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qoymuşdur. Yenilənmiş nəzəriyyə «daxili», «avtomatik fəaliyyət göstərən qüvvənin» düşünülmüş qaydada işlənilib hazırlanmış «xarici» diskresion büdcə tədbirləri sistemi ilə tamamlanmasını nəzərdə tuturdu. Bütün bu mexanizm «sabitləşdirici büdcə və qabaqcadan düşünülmüş fəaliyyətin kombinasiyası» adlanırdı. Amerika iqtisadçıları V.Şuls və S.Harris «vergi dərəcəsinin çevik düsturunu» işləyib hazırladılar və bu nəzəriyyəyə görə onların quruluşu istehsalın, qiymətin və məşğulluğun dəyişməsinə əsaslanmalıdır. Q.Kaufman və D.Smitin tədqiqatları göstərdi ki, iqtisadiyyatı sabitləşdirən mexanizm kimi büdcədən səmərəli istifadə olunmasına yalnız pul və fiskal siyasətin dəqiq uzlaşdırılması əsasında nail olmaq olar.

Bu cür düzəlişlər qanunauyğun olaraq keynszilər qarşısında dövlətin ardıcıl fəal maliyyə siyasətinin nəticələri üzrə problemlər yaradırdı. Elmi təhlilin məntiqi aktiv və passiv kəsirli dövlət büdcəsinin müəyyən edilməsi zəruriliyinə səbəb olmuşdur.

U.Hallerin fikrincə, passiv kəsir iqtisadi böhranın təsiri altında yaranır. Belə ki, istehsalın və məşğulluğun səviyyəsinin aşağı düşməsi büdcə gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Dövlət büdcəsinin aktiv kəsiri maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi gedində yaranır. «İnvestisiya və istehlaka meyliyin» həvəsləndirilməsinə istiqamətlənən dövlət maliyyə tədbirləri bir tərəfdən vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi ilə, digər tərəfdən isə iqtisadiyyata müdaxilə üçün dövlət xərclərinin artımı ilə bağlıdır. Deməli, passiv kəsir avtomatik dəyişmə, aktiv isə diskresion nəticəsində yaranır.

Geniş təkrar istehsalın fəaliyyət şərtlərinin dəyişməsinin təsiri altında «Neoklassik sintez» konsepsiyası formalaşmışdır. «Neoklassik sintez» – tam məşğulluq şəraitində pul amillərini nəzərə alan tarazlıq nəzəriyyəsidir. Keyns nəzəriyyəsinin bu yeni variantı ingilis iqtisadçısı C.Hiks və Amerika iqtisadçısı P. Samuelsonun tədqiqatlarında öz inkişafını tapmışdır. «Neoklassik sintez» konsepsiyası maliyyə siyasəti nəzəriyyəsində ciddi dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Keynsiziliyin fiskal ideyaları iqtisadiyyatın pul-kredit siyasəti vasitəsilə tənzimlənməsini nəzərdə tutan neoklassik konsepsiya ilə birləşdirilmişdir. Bu barədə P.Samuelson yazır ki, müvafiq pul-kredit və fiskal siyasətin köməyi ilə qarışıq sahibkarlıq sistemi nəinki kəskin tənəzzüldən xilas ola bilər, həm də sağlam iqtisadi artıma ümid edə bilər. Onun fikrincə tələbin tənzimlənməsi yalnız dövlət xərclərinin və vergilərin dəyişdirilməsi əsasında deyil, həm də faiz dərəcələrinin kəmiyyətinin manipulyasiya edilməsi, habelə açıq bazarda müvafiq əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə baş verməlidir. P.Samuelsonun konsepsiyası Keynsin maliyyə siyasəti nəzəriyyəsinin təməli olmuşdur. Demək olar ki, sonrakı bütün tədqiqatlar onun maliyyə siyasəti ilə pul-kredit siyasətinin uzlaşdırılması ideyasını inkişaf etdirmişdir. Belə ki, A.Pikokun və Q.Şounun fikrincə C.M.Keyns nəzəriyyəsi əsasında işlənilib hazırlanmış fiskal siyasət modelinə pul

siyasətinin bəzi prinsiplərini daxil etmək, habelə ölkənin tədiyyə balansının nəticələrini nəzərə almaq zəruridir.

C.M.Keyns nəzəriyyəsi bir sıra ziddiyyətlərə malikdir. Birincisi, dövlət xərclərini artırmaq yolu ilə «səmərəli tələbatı» stimullaşdırmaq yalnız müvəqqəti nəticə verə bilər. Mahiyyət etibarilə dövlət yeni tələb yaratmır, yalnız onun bir formasını digəri ilə əvəz edir. Dövlət tələbi və istehlakı xüsusi sektorun investisiya və istehlak tələbinin azaldılması hesabına yaradır. Digər bərabər şərtlərlə dövlət xərclərinin artımı tələbin yerini xüsusi sektordan dövlətə dəyişir. Belə ki, dövlət mal və xidmətlərin satın alınmasını yalnız vergilər və yaxud borclar hesabına maliyyələşdirə bilər. Beləliklə, əgər dövlət öz tələbini genişləndirərsə, onda bu və ya digər dərəcədə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşər və bu da ümumi məhsulun satışı problemini gərginləşdirər.

İkincisi, investisiyanın vergilər və borclar hesabına maliyyələşdirilən artımı istehsal fəaliyyətinin genişlənməsinə, milli gəlirin artmasına şərait yaradır. Lakin dövlət investisiyası eyni zamanda kapitalın quruluşunu artırır ki, bu da məşğulluğun artım tempinin ləngiməsinə səbəb olur. Dövlət müdaxiləsinə baxmayaraq nəticədə nəinki işsizlik səviyyəsi aradan qalxır, hətta artır.

Üçüncüsü, yalnız borclar hesabına dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi milli gəlirin yenidən bölgüsünün miqyasının genişlənməsi ilə nəticələnir. Ona görə ki, borclar və onlara görə ödənilən faizlər vergilər hesabına həyata keçirilir. Ağırlığını geniş istehlakçı kütləsinin daşdığı vergilər, son nəticədə istehsalın ictimai xarakteri ilə onun nəticələrinin fərdi formada mənimsənilməsi arasındakı ziddiyyətləri kəskinləşdirir. Dövlət borclarının bir hissəsinin emissiya və kommersiya banklarında yerləşdirilməsi inflyasiya prosesini sürətləndirir.

Beləliklə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi konsepsiyası çərçivəsində C.M.Keyns prinsip etibarilə yeni maliyyə nəzəriyyəsi işləyib hazırlamışdır. İstehsal münasibətlərinin istehsalın, kapitalın və əməyin sürətli ictimailəşmə prosesinə uyğunlaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi təkrar istehsal prosesinə dövlətin müdaxiləsi üzrə baxışlar müasir maliyyə elminin formalaşmasına və inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Keynsçiliyin maliyyə nəzəriyyəsi, inkişaf etmiş bir çox dünya ölkələrinin dövlət maliyyə siyasətində həyata keçirilmişdir. 40-cı illərdən başlayaraq 70-ci illərə qədər bu siyasət müəyyən müsbət nəticələr vermiş və iqtisadi inkişafın ekstensiv tipinə uyğun olmuşdur. Lakin elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, təsərrüfat həyatının mürəkkəbləşməsi dövlət maliyyəsi və maliyyə siyasətinin Keyns modelinin bir sıra ilkin fəaliyyət prinsiplərinin qənaətbəxş olmadığını göstərdi.

Sovet iqtisadçıları Keynsçilik əsasında iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemini sarsıdan dörd başlıca amili qeyd etmişlər. Birincisi, ekoloji problemlərin və təkrar istehsal prosesinin kəskin sürətdə pisləşməsi, əsas xammal və yanacaq resurslarının qiymətlərində baş verən artım istehsal sferasındakı çatışmazlıqları aşkar etdi, resursların təklifi problemini gərginləşdirdi. İqtisadi inkişafın ləngiməsinin əsas səbəbi artıq D.Keynsin iddia etdiyi kimi tələbin çatışmazlığı deyil, ciddi istehsal problemlərini təşkil edirdi. Tələbin tənzimlənməsinə istiqamətləndirilmiş nəzəriyyənin təklif nəzəriyyəsi ilə əvəz edilməsi zəruriliyi bu məqsədlə yaranmışdır. İkincisi, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, dünya bazarlarının və transmilli inhisar fəaliyyətinin geniş miqyas alması ölkələrin iqtisadi "aşkarlığını" artırdı ki, bu da tələbin ödənilməsində dövlətin rolunun kifayət qədər qiymətləndirilməsinə səbəb oldu. Aparılan dövlət siyasəti istər milli, istərsə də xarici təşkilatların tələbinin genişləndirilməsi ilə

nəticələndi. Bundan əlavə beynəlxalq kapitalın hərəkəti ilə daxili tənzimləyici tədbirlər öz qüvvəsini təcridən itirmiş oldu. Üçüncüsü, inflyasiyanın dərinləşməsi istehsalın və tələbin genişlənməsi yolu ilə məşğulluğun tənzimlənməsi imkanlarını kəskin dərəcədə pisləşdirdi. Beləliklə də, antiinflyasiya siyasəti ilə tələbin ödənilməsi siyasəti arasında ziddiyyət yarandı. Hökumətin tələbatı qiymət artımına şərait yaratdı ki, bu da eyni zamanda inflyasiyanın qarşısının alınması, istehsal və məşğulluq səviyyəsinə öz mənfi təsirini göstərdi. Dördüncüsü, dövlətin iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesinə müdaxilə səviyyəsinin yüksəlməsi, idarəetmə aparatının genişlənməsinə və onun saxlanmasına çəkilən xərclərin artımına səbəb oldu. Eyni zamanda, dövlət xərclərinin və ardıcıl olaraq vergilərin artımı mühüm iqtisadi və sosial problemləri kəskinləşdirdi, büdcədə yaranan kəsir və dövlət borclarının artması isə inflyasiya prosesini gücləndirdi.

Yaranmış belə bir mürəkkəb şəraitdə dövlət tənzimlənməsi və dövlət maliyyəsinə yeni yanaşma metodları tələb edilirdi ki, bu metod iqtisadi inkişafda baş verən bütün dəyişiklikləri nəzərə ala bilsin. Beləliklə, 50-ci illərin ortalarından etibarən qərb iqtisadi ədəbiyyatlarında ortodoksal məktəb adlandırılan neoklassik nəzəriyyə nümayəndələrinin elmi fəaliyyəti gücləndi. Neoklassiklər iddia edirdilər ki, iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin tədqiq edilməsində yalnız ekstensiv deyil, həm də intensiv artım amillərini də aşkar etmək lazımdır. Keynsi nəzəriyyələrdə əsas diqqət iqtisadi inkişafın kəmiyyət göstəricilərinə yönəldilirdisə, neoklassik nəzəriyyələrdə keyfiyyət amilləri – elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi, idarəetmənin elmi əsaslarla tətbiqi, işçi qüvvəsinin ixtisaslaşdırılması və s. diqqət mərkəzində idi.

Neoklassik məktəbin mühüm istiqamətlərindən biri neokonservatizm nəzəriyyəsi idi. Neokonservatorlar təklif edirdilər ki, idarəetmədə dövlət tərəfindən müdaxiləyə məhdudiyətlər qoyulmalı və tənzimləmə metodları dəyişdirilməlidir. Neokonservatorlar neoklassik nəzəriyyənin əsas müddəələrindən çıxış edirdilər. Lakin onlar bu nəzəriyyəyə müəyyən yenilik gətirdilər ki, bunun da əsasını təklif nəzəriyyəsi təşkil edirdi.

Neokonservatorların fikrincə, dövlət tərəfindən yığılan vergilər milli gəlirin bir hissəsinin qeyri-səmərəli israfçılığına gətirib çıxarır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Keyns modelinə uyğun olaraq vergilər iqtisadi və maliyyə sabitliyinin, antiklassik siyasətin həyata keçirilməsinin mühüm vasitəsidir. Neokonservativ istiqamət bazar mexanizmini fəallaşdırmaq, əmanət və investisiyanın yüksək normasını saxlamaq üçün vergilərin ümumi səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması zəruriliyindən çıxış edir.

Neokonservatizmin nümayəndələri sübut edir ki, vergi siyasəti uzunmüddətli planda iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına istiqamətlənməlidir. Bu məqsədlə onlar vergi dərəcələrini azaltmağı, vergi sisteminin quruluşunu dəyişməyi, gəlir vergisi üzrə progressiv şkalanı proporsional şkala ilə əvəz etməyi təklif edirlər. Burada əsas məqsəd bazar ünsürlərinin inkişafına şərait yaradan «neytral» vergi sistemi yaradılmasından ibarətdir. Amerika tədqiqatçısı D.Coyns iqtisadi model əsasında kapital qoyuluşundan əldə edilən gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsinin onun yığılması şəraitini, pisləşdirdiyini sübut etməyə çalışırdı.

Amerika iqtisadçısı A.Lafferin vergi konsepsiyası isə böyük şükrət qazanmışdır. O, vergi dərəcəsi, büdcə gəlirləri və vergi bazasının artımı arasındakı asılılığı əsaslandırmışdı. Bu asılılığın modeli A.Laffer tərəfindən qrafiklə göstərilir və iqtisadi ədəbiyyatda «Laffer əyrisi» adlandırılır. Bu modelin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir

ki, məhsul və xidmət istehsalçılarına vergi təzyiqinin gücləndirilməsi büdcəyə vergi daxilolmalarının artması ilə nəticələnsə də, müəyyən kritik andan sonra «Vergiqoyma şkalasının qadağan edilmiş hədd zonası» başlanır. «Qadağan edilmiş hədd zonasına» aid olan vergi dərəcələrinin tətbiqi dövlət gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarır. Yüksək vergilər şəxsi təşəbbüskarlığı boğur, yeni investisiya cəhdlərini sarsıdır, nəticədə məhsul buraxılışı və müvafiq olaraq vergi bazası daralır. Bunu daha aydın başa düşmək üçün vergi dərəcəsinin son həddinin 100 faizə bərabər olması halını qəbul edək. Bu həddə vergi daxilolmaları sifira qədər azalır. Çünki 100 faizli vergi dərəcəsi müsadirə xarakteri daşıyır. Əlbəttə ki, belə bir şəraitdə istehsalın, habelə iqtisadiyyatın inkişafı qeyri-mümkündür.

Vergi dərəcələrinin azaldılması ilə sahibkarların əldə etdikləri gəlirlərin həcmi artmış olur, investisiyaların mənfəətlik göstəricisi yüksəlir, həm də sahibkarların risk etmək imkanları artır. Beləliklə də, istehsalın inkişafı gəlirlərin artması və vergi bazasının genişlənməsi ilə nəticələnir [3, 235].

Neokonservatorlar «defisitliyin maliyyələşdirilməsi» Keyns konsepsiyasını ciddi tənqid edərək «sağlam maliyyə», yəni büdcə gəlirləri ilə xərcləri arasındakı məcburi, tarazlıq prinsipini irəli sürürlər. Onlar dövlət büdcəsinin kəsirliliyinə iqtisadiyyatın sabit inkişafı yolunda ciddi maneə, dövlət borcunun və inflyasiyanın artım amili kimi baxırlar. Neokonservatorlar qeyd edirdilər ki, büdcədəki qeyri-tarazlıq əmanətin (xüsusi sahibkarların maliyyələşdirdiyi investisiya) azalmasına səbəb olur. Pul kapitalına tələbin yüksəlməsi borc faizinin, kreditin dəyərinin artımı ilə nəticələnir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin müasir neoklassik ideyası pul siyasətinin prioritetliyindən çıxış edir. Ona diqqətin artırılmasına səbəb yığılm və mənfəətin formalaşmasını təhlükə altına alan inflyasiyanın inkişafı olmuşdur.

Müasir monetarizmin ən görkəmli nümayəndəsi Amerika iqtisadçısı M.Fridmendir. Bu nəzəriyyəyə görə pul sferasında dövlət müdaxiləsi məhdud olmalıdır. Monetar siyasətin vəzifəsi iqtisadi fəallıq üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. M.Fridmen hesab edir ki, Keynsin fiskal siyasəti iqtisadiyyatın, xüsusilə pul tədavülünün vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Onun fikrincə ABŞ-da pul tədavülünün artımı üç səbəbdən baş vermişdir: 1) tam məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi; 2) dövlət xərclərinin sürətli artımı; 3) federal ehtiyat sisteminin fəaliyyətindəki səhv hesablamalar. Inflyasiyanın dərinləşməsinin əsas səbəbi tələbin stimullaşdırılmasının Keyns siyasətidir. M.Fridmenə görə pul siyasəti pula olan tələblə onun təklifi arasındakı uyğunluğa nail olunmasına istiqamətlənməlidir. Bu məqsədlə milli gəlirin, məşğulluğun, qiymətin və tədiyyə balansı saldusunun orta artımına uyğun tədavüldə pulun artım faizinin müəyyən edilməsi lazımdır.

Postkeynszilər onların adlandırdığı kimi «gəlirlər siyasəti» konsepsiyasını yaratdılar. «Gəlirlər siyasətinin» əsas məqsədi sosial ehtiyaclara dövlətin ayırmalarının artırılması və əmək gəlirlərinə daha geniş vergi güzəştlərini tətbiq etməkdən ibarətdir. Onların fikrincə, milli gəlirdə əmək haqqı, mənfəət və dövlət gəlirlərinin proporsiyaları həmkarlar təşkilatları, inhisarlar və hökumət arasında razılaşdırılmalıdır. Postkeynsziliyin nümayəndələri gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsində səmərəliliklə ədalətliyin uzlaşdırılmasının zəruriliyinə diqqət yetirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, səmərəlilik məqsədinin reallaşdırılması cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələri arasında vergilərin ədalətli bölgüsü ideyasına əsaslanmalıdır. Məsələnin bu cür qoyuluşu dövlətin vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, səmərəli və eyni zamanda sosial ədalətli vergi siyasətinin aparılması üçün olduqca əlverişlidir.

Postkeynszilər kapitalizmdə maliyyənin qeyri-sabitliyi nəzəriyyəsini inkişaf etdirirlər. Amerika iqtisadçısı X.Minski sübut edir ki, bu cəhət daxilən kapitalizmə xasdır, bilavasitə maliyyə bazarının qeyri-sabitliyində birbaşa təzahür edir. Maliyyə-kredit institutları vasitəsilə iqtisadiyyatda pul sferasına, onun dəyişməsi ilə valyuta məzənnəsinə, qiymətli kağızlara, inflyasiyaya, deflyasiyaya təsir göstərilir. Buradan X.Minski maliyyə qeyri-sabitliyini aradan qaldırmaq üçün dövlətin fəaliyyətinin genişləndirilməsi zəruriliyi haqqında nəticəyə gəlir. Qeyd etmək zəruridir ki, maliyyə bazarındakı qeyri-sabitlik istehsal sferasında ziddiyyətlər yaradır. Lakin optimal maliyyə və pul-kredit siyasəti iqtisadi inkişafın stabilləşməsinə müsbət təsir göstərə bilər və göstərir.

Beləliklə, müasir Qərb maliyyə mülahizələrinin inkişafı neoklassik və keynsizlik ideyalarının bir-birinə sıx nüfuz etdiyini göstərir ki, bunun da nəticəsində yeni nəzəri istiqamətdə onların inteqrasiya cəhdləri güclənir.

Yuxarıda şərh edilmiş makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyələrini təhlil etməklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu nəzəriyyələrin hər biri özündə müsbət üsürləri birləşdirir ki, bunlar da makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə və iqtisadi inkişafın daha çox zəruri parametrlərinin (məcmu tələb və təklif, əmtəə kütləsi və onun pul ekvivalentinin uyğunluğu, istehlak və yığım, əmanət və investisiyalar, işsizlik və inflyasiyanın mümkün həddi, maliyyə vəsaitlərinin həcmi və cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatı; dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin nisbəti, tədiyyə balansının aktiv və passivi, ictimai istehsal iştirakçılarının maraqlarının ödənilməsi) sabitləşdirilməsinə təsir etmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Hazırda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin daha çox inkişaf etmiş mexanizmi əsasən Fransada, Hollandiyada, Almaniyada, Avstraliyada, İspaniyada, Yaponiyada, Asiyanın və Latin Amerikasının bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində təşəkkül tapmışdır.

Fikrimizcə, respublikamızın hazırkı iqtisadi durumunda neokeyns nəzəriyyələrinə daha çox üstünlük vermək və əlbəttə zəruri hallarda digər nəzəriyyələrə də müraciət etmək olar.

Müasir dövrdə respublikamızın mövcud iqtisadi şəraitinə uyğun yaranan problemlərini həll etmək üçün dövlət maliyyəsi və onun inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə ki, bu təsadüf deyil. Çünki hazırkı durumda dövlət maliyyəsi dövlətlə cəmiyyəti bir-birinə sıx bağlayan iqtisadi amilə çevrilmişdir [4, 16]. Bütövlükdə dövlət quruculuğu, onun əsas funksiyalarının xalqın mənafeyinə uyğun yerinə yetirilməsi – son nəticədə iqtisadi artımın əsas mənbəyi olan dövlət maliyyəsinin mahiyyətini daha qabarıq əks etdirir və onun inkişafını tələb edir. Dövlət maliyyəsinin rolunu aşağıdakı müddəalarla əsaslandırmaq olar:

Birincisi, dövlət maliyyəsi vasitəsilə ölkənin ödəmə qabiliyyəti təmin olunmalıdır. Ödəmə qabiliyyəti olmayan dövlət beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu itirir, müvafiq olaraq özəl müəssisə və kompaniyalar bundan ziyan çəkir. Ölkənin maliyyə bazarındakı iştirakı məhdudlaşır.

Hazırda dövlətimiz ölkədə istehsal prosesinin, biznesin və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə normal şərait yaratmaq məqsədilə beynəlxalq idarəetmədə olan pul vəsaitlərinin bir qismini ölkəyə gətirir ki, bu da respublikanın ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına xidmət edir.

İkincisi, dövlətin əsas funksiyaları təkmilləşdirilməlidir. Bu baxımdan qeyd et-

mək lazımdır ki, dövlət hər bir sahənin və eləcə də, hər bir kəsin maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürə bilməz. Yalnız o sahələr maliyyələşdirilməlidir ki, bu xüsusi sektorun və sahibkarlığın gələcək inkişafına stimül yaratsın.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tərəfindən inhisarçılığın himayə edilməsinin də müəyyən optimal səviyyəsi vardır. Əks halda o, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına özünün mənfi təsirini göstərə bilər [5, 214].

Bununla yanaşı dövlət ölkədə azad rəqabətin inkişafına mane olan inhisarçılığın fəaliyyətini qanunla tənzimləməlidir. Praktiki olaraq dünyanın bir çox ölkələrində inhisarçılıq əleyhinə qanunlar fəaliyyət göstərir. Məsələn, Almanyanın bu sahədə qəbul etdiyi qanunlar rəqabət qaydalarını müəyyən edir və azad rəqabətin inkişafına əlverişli şərait yaradır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq respublikamızda həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklər yeni bazar strukturlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Buna baxmayaraq iqtisadi həyatda inhisarçılığın bu və ya digər formasının fəaliyyət göstərməsi də qaçılmazdır. Deməli, inhisarçılığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi azad rəqabətin inkişaf etdirilməsinin mühüm amilidir [6, 12].

Bazar münasibətləri iqtisadi, o cümlədən vergi formaları və metodları ilə dolayı tənzimləmə sisteminin tətbiq edilməsini tələb edir [7, 128]. Qeyd edilənlərdən görünür ki, dünya təcrübəsi bu cür tənzimlənmə sistemlərindən geniş istifadə edir. Bu şəraitdə ən mühüm problemlər vergi tənzimlənməsi proseslərinin nəzəri əsaslandırılması, iqtisadiyyatın tənzimlənmə sisteminə onun yeri və rolu ilə bağlıdır.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, dövlət yalnız fiskal funksiyanın yerinə yetirilməsində deyil, həm də dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması məqsədilə işgüzar fəallığın artırılmasında da maraqlı olmalıdır. Bütövlükdə götürüldükdə dövlət tənzimlənməsi sistemi iqtisadi və sosial siyasətin prioritetlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq daim təkmilləşməlidir [8, 244].

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədzadə M.İ. Dövlət maliyyəsi. Bakı: Nasir, 2000, 124 s.
2. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı: Turan, 2003, 332 s.
3. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. "Büdcə sistemi": dərslik. Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları" istehsalat kampaniyası, 2003, 417 s.
4. "Büdcə sistemi haqqında". Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: 2002, 24 s.
5. Əliyev A., Şəkərliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: 2002, 346 s.
6. Мельников В.Д. Государственное финансовое регулирование экономики Казахстана. Автореф. дисс. д-ра. эконом. наук. Алма-Аты: 1995, с. 47.
7. Məmmədov F., Musayev A. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Bakı: Ozan, 2001, 478 s.
8. Финансы, денежное обращение, кредит / Под. ред. Поляка Г.П. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001, с. 368.

РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКИ ФИНАНСОВ ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Г.Г.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье определена роль и место финансов государства в регулировании экономики, в условиях рыночной экономике обоснованы методологические основы и принципы при помощи управления налоговой системы.

В изучении вопроса рассматривается основной финансовый план в формировании дохода бюджета государства, обеспечение оптимального налога и повышение роли макроэкономической стабильности.

THE ROLE OF THE STATE FINANCE IN THE ORGANIZATION OF ECONOMY

H.H.ASLANOV

SUMMARY

The article defines the role and place of state finance in the regulation of economy in the market economy and analyzes methodological grounds and principles with the help of tax system.

The author investigates the basic financial plan in the formation of the state budget, provision of optimum taxes and the increase of the role of macroeconomical stability.